

MODERN SANAYİ TOPLUMLARINDA DİN : II*

Prof. Dr. Ünver GÜNAY

IV. DEĞERLENDİRME

Modern sanayi toplumlarında dinin durumu hakkında yukarıdaki sosyografik panoromadan sonra, şimdi bu konuda daha derinlemesine değerlendirmelere geçebiliriz.

Çalışmamızın temel problemini ortaya koyarken, modern, sanayi toplumlarında sanayileşme ve onun beraberinde sürüklediği sosyal değişmelerin, toplumların geleneksel dinî yaşayışını etkilediği temel varsayımından hareket ettiğimizi ifade etmiştik. Bu bakımdan burada, konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunurken, sanayileşmenin ve ona paralel olarak gözlenen sosyal değişmelerin tezahür alanları olan eğitim - öğretim, mesleki ve sosyo - ekonomik statü ve şehirleşme gibi belli değişkenlerle dinî yaşayış arasındaki münasebetleri daha yakından belirlemeye çalışacak ve böylece modern sanayi toplumu tipi içerisinde dinî hayatı etkileyen temel faktörleri ortaya koymak ve aynı zamanda varsayımımızın geçerlilik derecesini iyice tartmak imkânını elde etmiş olacağız.

a) Eğitim - Öğretim ve Din :

Toplumda tecrübeye değer veren, akılcı, laik, bilimsel ve teknik bir zihniyetin, ve belli bir hayat tarzının yayılması ve yerleşip kökleşmesinde modern eğitim - öğretimin büyük bir rolü bulunmaktadır. Esasen, kişinin ve toplumun zihniyeti, davranışı ve yaşayışında amaçlı olarak istenilen değişmeyi meydana getirme süreci olarak karşımıza çıkan eğitim - öğretimin, özellikle modern sanayi toplumlarında büyük bir etkinlik ve yaygınlık kazan-

(*) «Modern Sanayi Toplumlarında Din» konulu çalışmanın birinci bölümü Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, Sayı : 3, s. 41-88'de yayınlanmıştır.

diği görülmektedir. Modern sanayi toplumlarının dini hayatı üzerine gerçekleştirilen çalışmalar, orada eğitim - öğretim ile dini yaşayış arasında yakın bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadırlar. Meselâ Fransa'da Lyon şehrinde bu konuda yapılan çalışmanın sonuçları önemli bir örnek teşkil etmektedirler. Aşağıdaki çizelgede, Lyon'un St. Pothin mahallesinde aile başkanlarıyla eşlerinin öğrenim durumlarına göre dini pratiklere bağlılık nisbetleri verilmektedir (1).

Öğrenim Durumu	Yetişkin Erkek. Dini Pratiklere Bağlılık (%)	Eşlerde Dini Pratiklere Bağ. (%)
İlkokul (Diplomasız)	9,9	14
İlkokul (Diplomalı)	13,8	21,1
Temel Öğretim II. Kademe (Diplomalı)	21,7	34,8
Teknik Okul	30	37,6
Orta Öğretim (Diplomasız)	32,8	52
Lise	50	50
Üniversite	57	88

Yukarıdaki tablo, öğrenim durumu ile dini pratiklere bağlılık nisbeti arasında yakın ve doğru orantılı bir münasebetin varlığını ortaya koymaktadır. Buna göre, öğrenim seviyesi yükseldikçe dini pratiklere rağbet nisbeti de hissedilir bir şekilde artmaktadır. Öğrenim durumu ile dine rağbet arasındaki bu doğru orantılı münasebete Amerikan katoliklerinin dini yaşayışı üzerine aynı açıdan yapılan bir araştırmada da rastlanmaktadır (2). Bunun gibi,

A.B.D.'de 1954'te gerçekleştirilen bir Gallup, kilisede pazar ayinlerine katılma oranının ilkokul seviyesinde % 43, lise seviyesinde % 47 ve üniversite seviyesinde de % 51 olmak üzere, öğrenim düzeyinin artışına paralel olarak yükseldiğini ortaya koymaktadır (3).

Buna karşılık, meselâ Polonya ve Japonya'da bu hususta tersine bir durumla karşılaşmaktadır. Varşova'da gençlerin dini tu-

1. E. Pin, *Pratique Religieuse et Classes Sociales Dans Une Paroisse Urbaine* : St. Pothin à Lyon, Paris, Spes, 1956.
2. Bk. G. Kelly, *Catholics and Practice of Faith*, The Catholic University of America Press, 1946
3. S.S. Acquaviva, a.g.e., s. 268.

tumları konusunda yapılan bir sondajın aşağıdaki sonuçları, orada öğrenim düzeyi ile dine bağlılık arasında ters orantılı bir münasebetin mevcudiyetini ortaya koymakta, öğrenim düzeyi yükseldikçe dine olan rağbette düşme müşahade olunmaktadır (4).

İfadeler	Ö Ğ R E N İ M D U R U M U			
	Temel Öğ. (%)	Genel orta Öğ. (%)	Mes. orta Öğ. (%)	Yüksek Öğ. (%)
1. Kendini Katolik Hissediyor	81,8	73,8	73,7	68,2
2. Kendini Katolik Hissetmiyor	2,3	5,1	7	11,8
3. Problem Kendini İlgilendirmiyor	4	6,6	6,1	6,6
4. Bu konuda kanaati yok	10,8	14,2	13,2	20,5
5. Kilisede evlenme niyetinde olanlar	76,7	65,6	64	63,6
6. Çocuğuna dinî öğretim vermeyi düşünenler	79	69,6	68,4	68,9

Polonya ile ilgili olarak yukarıda göz önüne serilen tesbitlerle, Fransa ve A.B.D.'de aynı konudaki gözlemlerin birbirinin tersine neticeleri ortaya koyması, gerçekte din ile eğitim - öğretim arasındaki münasebetlerin karmaşıklığından kaynaklanmaktadır. Mamafih doğrudan doğruya dinî öğretim söz konusu olduğunda, dine bağlılıkla dinî öğretim seviyesi arasında doğru orantılı bir münasebetin var olduğunu ve böylece dinî öğretim seviyesi yükseldikçe dinî pratiklere olan rağbetin arttığı anlaşılmaktadır. 15 - 24 yaşlar arasındaki, katolik mezhebinden İngiliz gençler (erkek ve kız karışık) üzerinde 1958'de yapılan bir anketin sonuçları bu konuda oldukça aydınlatıcı veriler ortaya koymaktadırlar (5).

Dinî Öğrenim Durumu	KİLİSEYE DEVAM DURUMU		
	Her hafta (%)	Düzensiz (%)	Hiç (%)
1. Katolik Mektebi ve Katesizm	86	9	5
2. Sadece Katolik Mektebi	75	17	8
3. Sadece Katesizm	74	18	8
4. Ne Katolik Mektebi ne de Katesizm	25	33	42

Görüldüğü gibi, hiç dinî öğrenim görmemiş olanlar arasında kiliseye her hafta gidenlerin nisbeti % 25 ile en düşük seviyede olmakta, buna karşılık bu öğretim kategorisi içerisinde kiliseye hiç

4. J. Maitre, «Un Sondage Polonais Sur Les Attitudes Religieuses de la Jeunesse, Archives de Sociologie des Religions, 1961, No. 12, s. 133 - 143.
5. Youth and religion, New Life, Londra, 1958, 14, s. 1 - 60.

gitmeyenlerin nisbeti de % 42 ile en yüksek seviyede gözükmektedir. Öte yandan dinî öğrenimin seviyesi yükseldikçe kiliseye devam nisbeti de bariz bir şekilde artmaktadır. Çizelgede yer almakla birlikte, yine bu anket sonuçlarına göre, kız çocukları arasında kiliseye gitmeyenlerin oranı hiç dinî öğrenim görmemişlerden başlayarak dinî öğretimin seviyesinin yükselmesine göre düşmek üzere % 36 ile % 5 arasında seyretmektedir.

Eğitim ve öğretim durumu ile dinî yaşayış arasındaki münasebetler açısından, modern sanayi toplumlarında özellikle üniversite öğrencilerinin dinî tutum ve davranışları üzerine yapılan çalışmalar, onların arasında dinî konuların geniş şekilde şüphe ve tartışmaya maruz bulduklarını ve dinî ilgisizliğin oldukça yüksek düzeyde olduğunu ortaya koymaktadırlar. Meselâ Japonya'da üniversite öğrencilerinin dinî tutumları üzerine 1966 yılında gerçekleştirilmiş olup, din hakkında 36 soruyu ve 47 üniversiteden 6.799 öğrenciyi kapsayan bir anketin verilerine göre, öğrenciler çoğunlukla dinde objektif gerçeği bulamadıklarını ifade etmekte ve dini daha çok insanın zaafiyeti ve iç sıkıntısının anlatımı olarak görmektedirler. Onların dini şahsen reddetmelerinin ise, bilimci ve septik bir dünya görüşünden kaynaklandığı ve böylece modern eğitimin bu toplumdaki geleneksel dinî kültürün muhafazası ve nakli konusunda olumsuz etkilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Sofya Üniversitesi ile işbirliği halinde ve Bulgar öğrenciler üzerinde yapılan anket sonuçlarını da kapsayacak şekilde gerçekleştirilmiş bulunan bu araştırmanın sorularından ikisine verilen cevaplardan elde edilen veriler, konumuz bakımından oldukça aydınlatıcıdır (6).

HÜKÜM I: «Kişiyi en yüce gerçek, güzellik ve faziletten haberdar eden din, insan için en önemli şeydir.»

6. Shin Anzai, «The Religious Attitudes of University Students», Social Compass, 1970, XVII/1, s. 119 - 135.

Erkek Öğrenciler :

Tutumlar	Toplam Sonuçlar (5.178) (%)	Grup A (3.066) (%)	Grup B (480) (%)	Sofya Üniversitesi (1.120) (%)
1. Kuvvetle kabul ediyor	3,0	3,7	2,1	4,9
2. Kabul ediyor	16,0	15,7	16,5	18,6
Toplam kabuller	19,0	19,4	18,6	23,5
3. Şiddetle reddediyor	32,2	30,7	30,4	30,1
4. Reddediyor	30,2	33,4	29,4	31,9
Toplam redler	62,4	64,1	59,8	62,0
5. Bilmiyor	18,6	16,4	21,6	14,5

Kız Öğrenciler :

	(1.002)	(620)	(87)	(495)
1. Kuvvetle kabul ediyor	6,6	7,9	4,6	13,9
2. Kabul ediyor	20,7	18,5	24,1	22,8
3. Şiddetle reddediyor	26,0	25,0	27,6	17,0
Toplam kabuller	27,3	26,4	28,7	36,7
4. Reddediyor	28,4	28,2	28,7	29,1
Toplam redler	54,4	53,2	56,3	46,1
5. Bilmiyor	18,3	20,3	14,9	17,2

HÜKÜM II : «Din bilim ve akılla çelişki halindedir.»

Erkek Öğrenciler :

1. Kuvvetle kabul ediyor	9,7	9,4	10,2	7,4
2. Kabul ediyor	22,5	23,8	20,6	24,9
Toplam kabuller	32,2	33,2	30,8	32,3
3. Şiddetle reddediyor	18,5	18,2	19,0	20,9
4. Reddediyor	28,8	29,2	28,3	29,4
Toplam redler	47,3	47,4	47,3	50,3
5. Bilmiyor	20,4	19,4	21,9	17,4

Kız Öğrenciler :

1. Kuvvetle kabul ediyor	7,9	7,1	9,2	3,5
2. Kabul ediyor	22,3	21,9	23,0	21,2
Toplam kabuller	30,2	29,0	32,2	24,7
3. Şiddetle reddediyor	25,2	27,3	21,8	31,1
4. Reddediyor	28,1	26,9	29,9	32,7
Toplam redler	53,3	54,2	51,7	63,8
5. Bilmiyor	16,5	16,8	16,1	11,5

Esasen, sadece çeşitli ülkelerdeki üniversite öğrencileri arasında değil, aynı zamanda çeşitli disiplinlerden bilim adamları arasında da modern, akılcı, tecrübeci, bilimsel ve teknik düşüncenin geleneksel dine karşı duyulan ilginin giderek azalması sonucunu doğurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Alman din sosyoloğu Max Weber de, eskiden entellektüel tabaka rahipler ve din adamlarından teşekkül ettiği haldé, modern dönemde bu tabakanın giderek lâikleşmesi sonucu aydınların, genellikle dünyaya bizzat kendi hür düşünceleri üzerine temellendirilmiş bir anlam verebilmek endişesiyle, çoğu zaman dine karşı ilgisizlik, tüm inançlara müsamaha yahut bazan dine karşı şiddetli duygular ızhâr eden, çeşitli tutumları ortaya koyduklarına işaret etmektedir (7). J.H. Leuba'nın 1914 ve 1933 yıllarında bilim adamlarının dinî tutumları konusunda sonuçları aşağıdaki çizelgeye çıkartılmış bulunan çalışmasının verileri —her ne kadar kendisinin «bilim adamı» ve «büyük bilginler» kategorileri bir bakıma keyfi görünmekte ve tartışma götürür bir mahiyet arz etmekle birlikte— Max Weber'in görüşlerini dolaylı şekilde de olsa destekler görünmektedirler (8).

«TANRIYA İNANANLARIN ORANI» (%)

Bilim dalı	Bilim adamı		Büyük bilginler	
	1914	1933	1914	1933
Fizikçi	50	43	34	17
Biyolog	39	31	17	12
Sosyolog	29	30	19	13
Psikolog	32	13	13	12

«ÖLÜMDEN SONRAKİ HAYATA İNANANLAR» (%)

Fizikçi	57	41	40	20
Biyolog	45	32	25	15
Sosyolog	52	31	27	10
Psikolog	27	12	9	2

Tanrı ve öbür dünya inançları konularında bilim adamlarının tutumlarına ait yukarıdaki bilgiler bizi, eğitim - öğretimin yanı sıra bir başka değişken olan meslekî ve sosyo - ekonomik statü fak-

7. J. Freund, Sociologie de Max Weber, Paris, PUF, 1966, s. 176 - 177.

8. J.H. Leuba, The Reformation of the Churches, Boston, The Beason Press, 1955, s. 47.

5) ünün de, modern sanayi toplumlarının dinî yaşayış durumu ve oralarda geleneksel dindarlıkların sarsılması konusunun aydınlatılmasında gözden uzak tutulmamaları gerektiği sonucuna ve konuya bu açıdan yaklaşmaya götürmektedirler.

b) Meslekî ve Sosyo - Ekonomik Statü ve Din :

Sanayi devrimi toplumların sosyo - ekonomik yapılarını derinden etkilemiştir. Böylece geleneksel toplumdaki modern sanayi toplumuna geçiş, önemli toplumsal sonuçlar doğurmuş bir sosyo - ekonomik vakıa olan, sosyal sınıfların ortaya çıkışıyla karakterize olmaktadır. Bu olayın derinden etkilediği sosyo - kültürel faaliyet sahalardan biri de dinî yaşayış alanıdır. Bu etkilerin derecesini ortaya koyabilmek için, dinî tutum ve davranışların hangi ölçüde sosyo - ekonomik ve meslekî statüye bağlı olduğunu göz önüne sermek gerekmektedir.

Yukarıda, modern sanayi toplumlarında dinî yaşayışla ilgili gözlemlerin genel bir panoramasını sunarken, özellikle İtalya gibi bazı ülkelerde dinî pratiklere bağlılığın sosyal tabakalara göre dağılımı konusuna da yer verilmişti. Aşağıda, E. Pin'in St. Pothin üzerine araştırmasının bu husustaki verileri sunulmaktadır (9).

Aile Başkanının Mesleği	KİLİSEYE DEVAM DURUMU		
	Muntazam Gidiyor (%)	Bazan Gidiyor (%)	Hiç Gitmiyor (%)
1. İşçi	9,1	12,4	78,5
2. Esnaf ve san'atkâr	14,9	1,5	83,6
3. Büro memuru	16,7	10,2	73,1
4. Orta dereceli kadrolu hizmetler	34,2	19,7	46,1
5. Büyük Tüccar	21,6	29,7	48,7
6. Yüksek Meslekler	50	19,4	30,6
Toplam (ortalama)	22,1	12,9	65

Görüldüğü gibi, Katolik kilisesinin devam etmeyenlere ölüm cezasını lâıyk gördüğü pazar ayınlarına iştirak nisbeti, aile başkanlarının ait oldukları meslek kategorisi itibariyle işçiler arasında en düşük ve yüksek meslek mensuplarında da en yüksek oranda olmaktadır. Aynı şekilde meslek kategorilerine göre ailelerin pazar ayınlarına düzenli olarak iştirakları açısından da işçiler %

9. E. Pin, a.g.e.

9,1 ile en düşük nisbeti ortaya koyarlarken, yüksek meslek mensupları arasında bu nisbet % 50 ye yükselmektedir. Öte yandan, yine E. Pin in yukarıda zikredilen bu çalışmasından, gelir durumları vasat veya hattâ vasatın altında olan küçük memurların, zengin ve büyük tüccarlara oranla dinî pratikleri daha düzenli şekilde yerine getirdiklerini, ancak gelir durumlarının kendilerine her türlü modern konforu ile birlikte bir ev ve hattâ ayrıca yazlık ev, otomobil ve telefon gibi şeylere sahip olmaya imkân verdiği serbest meslek mensupları ve yöneticilerin dinî pratiklere en çok bağlı kesimi oluşturdukları, bu bakımdan da araştırma bölgesinde dinin ve dindarlığın adı geçen bu mesleklerin mensupları olan burjuva sınıfına mahsus olduğu sonucunun çıkarılabileceği, mamafih bazı verilerin, zengin ailelerin burjuvazinin alt tabakalarına mensup olanlardan daha ziyade dine bağlı olmadıklarını ortaya koydukları öğrenilmektedir (10).

Çeşitli meslek kategorilerine mensup olanların dinî pratiklere bağlılık dereceleri ile ilgili yukarıdaki bulgular, Almanya'da çeşitli şehirlerde muhtelif meslek mensuplarının dinî tutum ve davranışları ile ilgili tesbitlerce de doğrulanmaktadır. Bir karşılaştırma imkânı vermiş olması bakımından, 1963 te yayınlanmış bulunan bu çalışmanın konuyla ilgili sonuçlarını aşağıdaki tabloda sunmaktayız (11).

Meslekler	Ş E H İ R L E R					
	Marl (%)	Dortmund (%)	Essen (%)	Trèves (%)	Mannheim (%)	Münih (%)
1. Serbest. mes.	58	39	41	43	10	10
2. Memur	49	49	50	50	49	33
3. Müstahdem	49	53	53	44	35	33
4. Zanaatkâr	31	—	—	—	—	—
5. İşçi	15	16	18	19	24	16

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, Almanya'da çeşitli meslek kategorilerine mensup olanlar arasından işçiler dinî pratiklere en az ilgi duyan meslek grubunu teşkil etmektedirler. Esasen gerek Avrupa ve gerekse Amerikada ve hattâ Güney Amerikada konuyla ilgili gözlemler, modern sanayiinin gelişmesine paralel ola-

10. E. Pin, «Pratiques Religieuses et Classes Sociales», Essais de Sociologie Religieuse, s. 292-293.
11. N. Greinacher, «L'Evolution de la Pratique Religieuse en Allemagne Après la Guerre», Social Compass, 1963, X, No. 4 ve 5, s. 345-356.

rak oluşmakta olan işçi sınıfı nezdinde dinî ilginin oldukça düşük olduğunu göstermektedirler. Bu cümleden olarak, meselâ bir İngiliz sanayi şehrinde işçi kesiminin dinî tutum ve davranışları üzerine dikkatle gerçekleştirilmiş bir anket çalışmasının sonuçları, orada sanayileşmenin ilerlemesi ile işçilerin dinî tutumlarının gerilemesi arasında belli bir sebep sonuç münasebetinin varlığını ortaya koymaktadırlar (12). A.B.D. gibi, orta sınıfın ve özellikle katoliklerin dinî pratiklere oldukça sıkı bir şekilde bağlı oldukları bir ülkede bile, işçi sınıfının dinî tutumları üzerine yapılan anket çalışmaları yukarıdaki gözlemlere paralel sonuçları sunmaktadırlar (13). F.A. Isambert'in çalışması, işçilerin dinî tutumları üzerine yapılan gözlemlerin bir bilançosunu sunmakta olup, genelde, sanayi kesiminde çalışan işçilerin dinî ilgilerinin öteki meslek kategorilerine oranla oldukça düşük olduğunu göz önüne sermektedir (14).

Kısacası, modern sanayi toplumlarında veya hiç değilse modern Batı toplumunda, eğitim - öğretim ve kültür faktörü ile birleşen iyi bir ekonomik durum ve şartların din ve dindarlık lehinde fonksiyon göstermelerine karşılık, toplumun alt tabakalarına mensup olanların ve hususiyle büyük ve hattâ orta büyüklükteki ve küçük sanayi şehirlerindeki işçi sınıfının dine ve dinî pratiklere en az ilgi duyan toplum kesimini meydana getirdikleri bir vakıadır (15). Max Weber, modern toplumda dinin, üst tabakaların durumunu meşrulaştırıcı bir fonksiyon görmesi sebebiyle, işçi kesiminin dine en azından ilgisiz kaldığı vakıasına dikkati çekmektedir (16). Esasen modern sanayi toplumlarında işçilerin dinî ilgilerinin azalması meselesi üzerine çeşitli varsayımlar öne sürül-

12. E.R. Wickham, *Church and People in an Industrial City*, 1937.

13. G. Kelly, a.g.e.

14. Bk. F.A. Isambert, *Christianisme et Classe Ouvrière*, Paris, Casterman, 1961. Aynı şekilde krş.: R. Daillé, «Pratique Dominicale, Population Active et Catégorie Socioprofessionnelle», *Chronique Sociale de France*, 1956, s. 157-164; J. Chélini, a.g.e. S. Bonnet, Ch. Santini ve H. Barthélmy, «Appartenance Politique et Attitude Religieuse dans l'Emigration Italienne en Lorraine Sidérurgique», *Archives de Sociologie des Religions*, No : 13, s. 45-72, Y. Cloitre, «La Vie Religieuse des Forgerons de Port-Brillet» *Archives de Sociologie des Religions*, No : 13, s. 87-104.

15. Mamafih Polonya ve İrlanda gibi bazı katolik toplumlarda işçi kesiminin dinî tutum ve davranışları yukarıda tasvir olunan durumun tersine bir manzara arz etmektedir (Bk. F.A. Isambert, «Christianisme et Stratification Sociale», *Social Compass*, 1962, IX, s. 495-514.)

16. J. Freund, a.g.e., s. 176.

müş bulunmaktadır (17). Bu faraziyelerden bazıları ,olayı Kilisenin modern toplumda üzerine düşen fonksiyonu yerine getirememesine (dysfonction) bağlamaktadırlar. Değişen sosyo - kültürel şartlar içerisinde alt tabakaların ve özellikle işçi kesiminin ferdi ve kollektif istekleri ve beklentilerine Kilisenin adapte olamayışının, bu çevrelerin dinden uzaklaşmaları sonucunu doğurduğu öne sürülmüştür. J. Delumeau ise, Avrupa'da Hristiyanlığın şehirlerden kırsal alanlara doğru giden bir istikamette yayıldığını ve esasen geleneksel ve klâsik Hristiyanlığın gerçek anlamıyla hiçbir vakit köylere nüfuz edemediğini; sanayi kesiminde çalışan işçilerin de çoğunlukla köylerden kente göçen kimselerden oluştuğunu ve dolayısıyla proletaryanın dine karşı olan ilgisizliğinin modern dönemde başlamış bir olay olmadığını ifade etmektedir (18). Konunun tarihî sebeplerden kaynaklandığını öne süren başka bir takım görüşler, özellikle kırsal alanda öteden beri yürütülen anti-klérikalizm ve anti-eklezyanizm gibi dine karşı menfi propagandaların, modern sanayi toplumlarında hususiyyle işçi kesimi arasında hayatîyet bulduğunu ve sonuçta onların dine karşı kayıtsızlığı vakıasını ortaya çıkardığını beyan etmektedirler. Aynı konuda başka bir kısım hipotezler ise, Kilisenin bu konudaki fonksiyonsuzluğunu psikolojik nedenlere bağlamakta, işçilerin daha çok günlük hayatın pratik amaçlarına yöneldiklerini, kendilerine yakın ve dost bir Tanrı imajının beklentisi içerisinde olduklarını, Kilisenin ise onlara manevî, uzak ve aşkın, ahiret hayatı için yarıç ve hattâ özellikle ölümlerin ilâhî şeklindeki bir Tanrı telâkkisini sunmasına; veya ruhban sınıfının paternalizm ve otoriterizmi sebebiyle daima yukarıdan empoze olunan bir din anlayışını temsil etmekte oluşuna bağlamaktadırlar. Aynı şekilde bunu, Kilisenin ayinler ve va'zlarda kullandığı teknik dil (Latince), ayinler ve merasim elbiselerinin genellikle belli bir kültür seviyesinden mahrum çevrelere ve işçilere yabancı gelmesine bağlayarak, dine karşı ilgisizliğin bu kültür ayrılığı ve yadırgama psikolojisinden kaynaklandığını savunan görüşler de mevcuttur. Kilisenin bu konudaki fonksiyonsuzluğunu teşkilatla ilgili noksanlıklara bağlayanların bulunduğunu da belirtmeliyiz. Büyük şehirlerdeki yoğun nüfus birikimlerinin dinî ihtiyaçlarını karşılayacak sayıda, yeterli kilise yapılmadığı, meselâ A.B.D. de Şikago'da katolikler

17. Konuyla ilgili hipotezlerin bir değerlendirmesi için bk. E. Pin, «Hypothèses Relatives à la Désaffection Religieuse Dans les Classes Populaires», Social Compass, IX, 1962, s. 515 - 537.

18. J. Delumeau, «Déchristianisation ou Nouveau Modèle du Christianisme», Archives de Sociologie des religions, 1975 No : 40, s. 3 - 20.

arasında 3500 kişiye bir kilise düştüğü halde, Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinde bu oranın yerine göre 40.000, 60.000 ve hattâ 100.000 de bire erişecek şekilde olduğu; aynı şekilde kırsal kesimden gelenleri yeni yerleşim mahallerinde kucaklayacak ve kendilerine dini esasları öğretecek kâfi miktarda din adamı yetiştirilmediği; onların çocuklarına verilen dini eğitimin noksan olduğu öne sürülmüştür. Nihayet, başka bir kısım görüşler bunu, işçilerin ferdi psikolojisine veya grup psikolojisine bağlamaktadırlar. Ferdî psikolojiye atıfta bulunan görüşler, günlük hayatın maddi meşgalelerine dalmış bulunan işçinin, ibadete ayıracak zamanının bulunmadığı psikolojisine kapıldığını öne sürmektedirler. Nitekim E. Pin'in anketinde konuyla ilgili soruya işçilerin genellikle «Kiliseye gidecek vakit bulamadıkları» şeklinde cevap vermeleri de bu görüşü desteklemektedir (19). Öte yandan, ferdi psikolojiye atıfta bulunan bir başka varsayım da, köylünün ve hattâ öteki bir kısım sosyal kategori mensuplarının, Tanrı'nın ve diğer beşerüstü güçlerin lütuf ve inayetini beklemek ve bu amaçlara onları müsait kılmak üzere dine ve ibadete yönelmek durumunda olmalarına karşılık, tekniğin harikaları sayesinde kendini bu tür güçlere ve Tanrı'ya bağımlı hissetmeyen işçinin dine karşı ilgisiz kaldığı görüşünü ortaya koymaktadırlar. Bununla birlikte bu varsayım, işçi kesimi dışında sosyo-ekonomik durumları itibariyle tekniğe bağımlı olup da, işçi kesimine oranla daha dindar olan çevrelerin bu dindarlığını pek açıklar görünmemektedir. Yine ferdi psikoloji serisine bağlı bulunan bir başka varsayımın da, dine karşı ilgisizliği, kişilik yapısına bağladığını; modern toplumda çoğulcu bir kültürel sistem içerisinde sosyal hayatı ve değerleri itibariyle güç seçimlerle karşı karşıya bulunan kişilerin ve özellikle işçilerin zayıf şahsiyetleri sebebiyle işçi liderlerinin kiliseye karşı telkinlerine kapılarak, —çoğu zaman içten içe dine bağlı oldukları halde— dine karşı ilgisiz davrandıkları görüşüne dayanırıldığını belirtelim. Bu konuda grup psikolojisine dayanan varsayım ise, aynı sosyo-kültürel sisteme aidiyetin işçilerde dine karşı olumsuz veya en azından ilgisiz tutum ve davranışlarda açığa çıkan durumları yarattığını öne sürmektedir.

Her halükârda, yukarıda görüldüğü gibi, modern dönemde sanayileşme ile birlikte özellikle sanayi kesiminde çalışan işçiler nezdinde çeşitli sebeplerle, dine karşı en azından ilgisizlikle karakterize olan bir tutumda açığa çıkan durum ortaya çıkmış bu-

19. Bk. E. Pin, a.g.m.

lunmaktadır. G. Le Bras, dinî yaşayış konusunda sayısız faktörlerin işin içine karıştığını; onları her seferinde lâyük olduğu şekilde ayırdetmenin ve etkilerinin derecesini tam anlamıyla göz önüne sermenin imkânsız olduğunu belirtmektedir (20) ki, onun bu görüşü, işçilerin dinî tutumlarının açıklanması meselerinde büyük ölçüde geçerliliğini korumaktadır. Konuyla ilgili olarak, yukarıdan beri sıralanmaya çalışılan varsayımların ve görüşlerin bolluk ve çeşitliliği, bu kanaatimizin isabetliliğini haklı çıkarmaya yeterli görünmektedirler.

c) Şehirleşme ve Din :

Modern şehirleşme sanayileşmeye paralel olarak gelişmiş bir sosyal olay olduğuna göre, burada şehirleşmenin bir değişken olarak alınmasının, sanayileşme ile din arasında mevcut olduğu varsayılan ilişkilerin anlaşılmasında oldukça aydınlatıcı olacağı muhakkaktır. Mamafih önceki bölümde, muhtelif sanayi toplumlarındaki dinî durumun sosyografik panoraması sunulmaya çalışılırken, bu toplumlarda şehirlerdeki dinî durum üzerinde durulmuş ve özellikle oralarda dinî yaşayış bakımından köy ve şehir farklılaşmasının açık bir şekilde gözlemlendiğine ve sanayileşme sonucu büyük sanayi merkezlerinde yığılan şehirli nüfusun geleneksel dinî yaşayışının önemli bir sarsıntı ile karşı karşıya olduğuna çeşitli örnekler ve tablolar vasıtasıyla geniş ölçüde işaret edilmeye çalışılmıştır. Nitekim, bu konu üzerinde çalışmış bulunan bir anketçi olan F. Houart da, bütün Avrupa, Amerika ve hatta Afrika toplumlarında şehirleşmenin ilerlemesine paralel olarak geleneksel dindarlığın gerilemesine şahit olunduğu vakiasına işaret etmektedir (21). Esasen, öyle anlaşılmaktadır ki, sanayileşmenin geleneksel dinî yaşayış üzerindeki olumsuz yankıları sadece modern sanayi şehirlerinde görülmemekte, aynı zamanda şehirler köylerde yaşayan halk için büyük bir cazibe arz ettiğinden kırsal alan da giderek nüfusunun büyük bir bölümünü kaybettiği gibi, şehrin etkisi ile, geleneksel dindarlığını da yitirmeye başlamaktadır.

Bilindiği gibi şehirler geleneksel olarak menşei dinî yaşayış şekilleri ve tecrübelerin kaynakları olmuşlardır. Hakikaten, umumiyetle dinler ve çeşitli dinî grup ve hareketler şehirsal bir ortamda ortaya çıkmışlar ve oradan kırsal alana doğru yayılmışlardır.

20. G. Le Bras, a.g.e., C. I, s. 14.

21. F. Houart, Eglise et Développement des Grands Villes, 1955.

Gerçi bazı dinî hareketlerin köylerden başladıkları da vakîdir (22). Ancak yine de şehirler köylere nisbetle öteden beri bu konuda ideal bir ortam teşkil etmişlerdir .Bu hüküm, İslâmiyet ve Hıristiyanlık gibi, büyük dinler söz konusu olduğunda daha da geçerlilik kazanmaktadır. Meselâ İslâmiyet Arabistan'da şehir ortamında ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlık Avrupa'da uzun müddet şehir çevrelerinde tutunabilmiş ve ancak uzun bir zaman sonra ve güçlükle köylere nüfuz edebilmiştir. Böyle olduğu halde, modern medeniyetin beraberinde getirdiği değişiklikler karşısında, eskiden geleneksel dindarlığın merkezleri olan şehirler, şimdi de dinden uzaklaşmanın en ileri derecede görüldüğü yerler olmuşlar; tersine köyler, özellikle modernleşmenin etkilerinin duyulmadığı yerlerde, geleneksel dindarlığın muhafaza edildiği çevreler halini almışlardır.

Antik Çağda site ile birlikte, insanlık tarihinde tamamen değişik ve yeni bir sosyal düzen ortaya çıkmıştı. Patriarkal topluluklarda grubun birliği ve sosyal kontrol, aile ve akrabalık grubu etrafında teessüs etmişti. Üyelerini kan ve akrabalık bağlarıyla birbirine bağlayan bu gruplarda din ,ailenin ve akrabalık grubunun tabii sihriyet bağlarını güçlendiren önemli bir faktör olarak kendini göstermekteydi. Esasen bu gruplarda tabii bağlarla dinî bağlar tam olarak çakışmaktaydı. Ailenin dışında ve onun sınırlarını aşan başka bir dinî cemaat mevcut değildi. Bizzat aile kutsal bağla birleşmiş bir birlikti. Birçok kabilenin bir mabet etrafında toplanmasıyla teşekkül eden site ile birlikte, kişileri birbirine bağlayan hısımlık bağının yerini siyasî türden bir sosyal kontrol almış ve kişi sitede bir vatandaş statüsüne bürünmüştür. Site toplumunun gelişme eksenini ve merkezini köy değil fakat şehir meydana getirmiştir. İktidar ve zenginlik şehirde temerküz etmiş ve kırsal alan şehire tâbi bir mahal durumunu almıştır. Konumuz bakımından dikkate değer olan husus, antik siteye ve onun hayatına şekil verenin din oluşudur (23). Orada devlet dinî bir cemaat idi. Başlıbaşına bir toplum olan sitenin kendine mahsus bir tapınağı ve tanrısı mevcuttu. Gerçi M. Weber'in tasnifine göre bizim az önce tasvir etmeye çalıştığımız site (24) «batı» tipi şehri temsil etmektedir. Buna karşılık bir de «doğu» tipi şehir mevcuttur ve bu ikinci tip şehir, birincisindeki sosyo - kültürel bütün-

22. Bk. J. Wach, a.g.e., s. 230-235.

23. F. de Coulanges, La Cité Antique, Paris, 1864.

24. H. Frayer, Din Sosyolojisi, Ankara, 1964, s. 45-46.

lükten farklı olarak, şehre göç edenlerin eskiden buldukları çevrenin sosyo - kültürel geleneklerini şehirde büyük ölçüde devam ettirmeleri ile karakterize olmaktadır. Böyle olunca, bu sonucu tip şehir, bir bakıma bu günün modern şehirlerinin çeşitli kesimlerinin arasında pek çok bakımlardan gözlenen kültürel farklılıkların bir örneğini teşkil etmektedir. Bununla birlikte, yukarıda sözü geçen her iki şehir tipini de, dinî bakımdan geleneksel şehir tipi olarak değerlendirmek uygun olacaktır. Çünkü bu tiplerin her ikisi de, şehrin sosyal hayatına dinin hakimiyeti ile karakterize olmaktadır. Evrensel dinlerin ortaya çıkışı ve gelişmesi gerek sitenin gelişimi ve gerekse köy - şehir farklılığının bariz bir karaktere bürünmesine paralel olarak seyretmiştir. Bu durum, aynı zamanda köy - şehir farklılaşmasının bundan böyle dinî cemaatlerin yaşayışındaki yankılarına da işaret etmektedir. Bununla birlikte, evrensel dinlerin ortaya çıkışı olayı, her şeye rağmen, sitenin dinî bütünlüğüne yeni bir boyut kazandırmıştır. Zira, evrensel dinlerden önceki dönemde her site başlı başına bir dinî birlik idi. Evrensel dinlerle birlikte çeşitli siteler ve onların nüfuzu altında bulunan çevreler, daha geniş bir dinî cemaatin alt üniteleri halini aldılar. Ancak bu dönemde de din, hattâ bazı bakımlardan eski sitede olduğundan daha da güçlü bir şekilde şehrin hayatına hakim bir durum aldı. Orta Çağda müslüman ve hristiyan şehirlerinde, bugünün modern dünyasında toplumun sosyo - kültürel hayatını karakterize eden ve oradaki kesin bir uzmanlaşma sonucu iktisadî, siyasî, ahlâkî vs. faaliyet alanlarının dinin etkisinden uzak bir şekilde düzenlenmesinden ibaret olan sekülerizasyon mevcut olmadığı gibi, toplumda dinî inançlar ve uygulamalardan büyük ölçüde bir kopma da mevcut değildi.

XIX. yüzyılda sanayi devrimi ile birlikte şehirler, özellikle kırsal alandan endüstri merkezlerine yoğun göçler sayesinde büyük nüfus kitlelerini toplayan merkezler haline geldiler. Böylece, banliyöleri, uydu kasabaları, tarım dışı faaliyetleri, mahalleleri, geniş bir toplumsal kontrole imkân vermeyen yoğun nüfus birikimi ile modern sanayi şehirleri, Orta Çağın geleneksel şehir tipinden ayrılmaktadır. Kısacası, sanayileşme sonucu nüfusun kentlerde yoğun bir şekilde toplanması ve şehir alanlarının genişlemesi sürecinden ibaret olan şehirleşme, modern döneme has bir olaydır ve şu hale göre bu olay, modern toplumda dinin geleneksel toplumdan farklı bir şekil ve mevki alması ve dine karşı ilgisizliğin artmasında rol oynayan temel faktörlerden biridir.

Gerçi, köyden şehirde göç olayı sadece modern dönemde rastlanılan bir durum değildir. Bu bakımdan bazıları modern döneme dine karşı ilgisizliğin ortaya çıkmasında şehirleşmenin etkisini önemsemek istememektedirler .

Hakikaten, köyden şehire olan göçlerin tarihi çok eski devirlere uzanmaktadır. Esasen bütün şehirler ve özellikle de büyük şehirler, taşradan kente vaki göçler neticesi ortaya çıkmışlardır. Bu göçlerde, kale duvarları ile çevrili şehrin kişiye köyün sağladığı emniyeti bahşetmesinin yanı sıra, genellikle şehirlerin birer ticaret merkezi veya en azından iyi birer pazar olmalarının rolü de büyüktür. Eski dönemlerin şehirlerinin başlıca meşgalesini ziraatın yanı sıra, özellikle ticaret ve zanaatkârlık teşkil etmekteydi. Buna karşılık, modern dönemdeki sanayileşme ve ekonomik gelişmeye paralel olarak hem dünyada mevcut bulunan şehirlerin sayısı ve nüfusu önceki dönemlerde hiçbir şekilde rastlanmayan bir ölçüde artmış hem de şehir toplumunun yapısında teşkilatlanma, işbölümü, ihtisaslaşma ve insan davranışlarında ve münasebetlerinde modern kente ve hayata has değişiklikler ve hususiyetlerle karakterize olan bir başkalaşma ortaya çıkmıştır. Gerçekten de, meselâ Avrupa'da ve Akdeniz havzasında ve hattâ tüm İslâm dünyasında, XVIII. yüzyıldan itibaren modern sanayi toplumlarında gözlenen köyden şehire göç nisbetinde büyük göçlere hiçbir vakit rastlanmamaktadır. XVIII. yüzyıldan önceki devirlerde çok büyük nüfus kitlelerini toplayan şehirlerin sayısı da mahduttu. Meselâ XIV. yüzyılda Paris'in nüfusu 200.000 dolaylarındaydı. Londra'nın nüfusu 1568 de 100.000, XVIII. yüzyıl sonlarında 500.000, XIX. yüzyılın başlarında 595.000, 1841 de 1.949.277, 1881 de 3.830.000, 1901 de 4.536.063 ve 1931 de 8.200.000 olmak üzere, özellikle sanayileşme olayına paralel olarak büyük bir artış göstermiştir. 1850 de dünyada 100.000 in üstünde nüfusa sahip 94 şehir mevcuttu. Bu sayı 1900 de 291 e, 1950 de 760 a yükselmiş ve böylece dünya nüfusunun % 11 i 100.000 den daha çok nüfuslu şehirlerde oturur hale gelmiştir. Bu gün Paris'in banliyöleriyle birlikte nüfusu 9 milyona, New York'ununki 14 milyona, Tokyo'nunki de 12 milyona ulaşmıştır. Çünkü modern dönemde dünya nüfusunda çok büyük bir artış kaydedilmiş; üstelik bu nüfusun büyük bir bölümü özellikle sanayileşme ve ona bağlı değişmeler sonucu şehirlerde toplanmıştır. Fransa'da 1846 da % 24,4 olan şehirli nüfus, 1906 da % 42,1 e, 1954 te % 59,9 a yükselmiştir. 1940 - 60 yılları arasında dünya nüfusu % 31 oranında arttığı halde, aynı dönem-

de şehirlerin nüfusu % 74 oranında artmıştır. Bugün sanayileşmiş ülkelerden A.B.D. de şehirli nüfus oranı yaklaşık % 82, Fransa'da % 70, İngiltere'de % 80, Japonya'da % 77 dir.

Ancak, sanayileşme ile artan bu hızlı şehirleşme olayı, sadece nüfusun yoğun bir biçimde kentlerde yığılmasından ibaret değildir. Modern zamanlarla birlikte şehirlerde başlayan ve oradan kırsal bölgelere yayılan yeni bir hayat tarzı ortaya çıkmış ve bu durum toplumdaki geleneksel dindarlığı etkilemiştir. Hakikaten, modern toplumda şehirde yaşayan insan, geleneksel toplumda görülmeyen bir münasebetler ağının içine yerleşmiş bulunmaktadır. Her şeyden önce modern şehir, nüfusunun büyük bir hareketliliği ile karakterize olmaktadır. Öte yandan, bu şehir tipini karakterize eden bir başka özellik de, orada oldukça heterojen bir nüfus kitlesinin birikmiş olmasıdır. Bu durum, modern kentlerin bünyesinde büyük kültür ayrılıkları ve ihtilâflarını ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Geleneksel ve cemaatvari toplum, doğrudan doğruya münasebetlerin yer aldığı ilk grup özelliği ile karakterize olur ve böylece tüm toplumsal fonksiyonları tek merkezde tutan bir sisteme yer verirken, modern toplumda sosyal faaliyetlerde bir ayrılma ve uzmanlaşma vuku bulmuştur. Modern şehirde, komşuluk veya aynı mahallede oturmak da, eskiden sahip olduğu cemaat karakteri ve anlamını kaybetmiş bulunmaktadır. Modern şehrin insanı komşuları ve mahallesi ile gayet sınırlı konularda temas kurmaktadır. Modern şehrin insanının faaliyetlerinin cereyan ettiği coğrafi alan, kendi mahallesinden çok işyeri, dernekler, klüpler, okul, sinema, tiyatro, dostlar, fabrika, kamu hizmetleri gibi münasebette bulunduğu yerler, kişiler ve kuruluşların bütün şehire yayılmış olması sebebiyle, şehrin tamamını kapsamaktadır. Çünkü modern şehirde her bir sosyal faaliyet, ayrı bir teşkilat veya dernek tarafından yürütülmektedir ve onun her bir mahallesi veya semti bu faaliyetlerden çoğu zaman sadece biri veya birkaçının cereyan ettiği yer halini almış bulunmaktadır. İşbölümü ve uzmanlaşma modern şehrin en önemli özelliklerindedir.

Eskiden geleneksel toplumda dinî kültürün muhafazası, nakli ve böylece yeni yetişen kuşakların dinî formasyonunda önemli bir rol oynamış bulunan ilk gruplardan olan aile, modern toplum içerisinde, yapısı, üyelerinin statüsü ve birbirleriyle münasebetleri açısından önemli değişikliklerle karşı karşıya kalmış ve eskiden beri üstlendiği bir çok fonksiyonlarını başka kurumlara bırakmıştır. Modern toplumda okul ve öğretim, en azından temel eğitim seviye-

sinde mecburi hale gelmiş, toplumun tamamına yaygınlaşmış ve kadının toplumun genel iş hayatında fiilen görev alması ile çocukların yetişmesi anneler ve büyükannelerin yerine, hayatın oldukça erken döneminden itibaren kreşler, ana okulları ve ilkokullar gibi kurum ve kuruluşlara devrolunmuştur. Modern toplumda aile kapalı ve muhafazakâr bir çekirdek olmak yerine açık bir grup halini almak yolunu tutmuştur. Gerçekten de, uzun asırlar boyunca aile, fertlerini dış tesirlere kapalı tutan ve böylece geleneksel dinî kültürün korunması ve devamlılığını sağlayan bir fonksiyon görmekteydi. Baba otoritesine dayanan ve içersinde din dahil bir çok ailevi hususların babanın kişiliği etrafında toplandığı ve bütün bunların sırasında kaynaklarını dinden aldığı ataerkil aile tipi artık çökmeye başlamıştır. Bu durum, dinî yaşayışın, yerleşik inançların ve geleneklerin çöküşünü de beraberinde getirmiştir. Aile fertlerinin sayısı bakımından tipi değişmiş; eskinin geniş ailelerinin yerini ana, baba ve küçük yaştaki çocukları içine alan çekirdek aile almıştır. Eskinin sosyo - ekonomik sistemi içerisinde, toplumda çalışan ve dolayısıyla aile fertlerinden genel hayata açılan baba idi. Bu günün sanayileşmiş modern toplumunda kadın, iş hayatında önemli ve vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Gençler çok erken yaştan itibaren aile ocağından koparak, şahsiyetlerinin teşekkülü döneminin önemli bir bölümünü sanayileşmiş modern bilimeci, akılcı teknik ve lâik bir toplumun etkilerine açık bir ortamda geçirmektedirler. Sıkı aile ve akrabalık ilişkilerinin yerini artık dış sosyal münasebetler almıştır. Bütün bunlar ise, ailenin geleneksel dinî fonksiyonunda eskiye oranla önemli değişikliklerle değil, aynı zamanda mesken, iş, eğlence, siyaset, ulaşım, da bir düşüşe imkân hazırlamış bulunmaktadır.

Bununla birlikte, modern şehir sadece aile hayatındaki değişikliklere ve azalmaya ve böyle toplumun genel dinî yaşayışın-haberleşme, eğitim ve öğretim, ticaret ve ahlâk hayatlarındaki önemli değişmelerle de karakterize olmaktadır. Ekonomik şartlar, toplumun nüfus yapısı, sosyal tabakalaşması, iş hayatı, genel kültürü ve hedefleri değişmiştir. Modern sanayi toplumunda adeta hayatın akışı hızlanmıştır. Geleneksel şehir, geniş bir aileyi andıran toplumunda cemaatvari münasebetlere imkân verdiği halde, modern şehirde cemiyet (Gesellschaft) tipi topluma has olan ikincil grup münasebetleri ve değerleri hakimdir. İş, eğlencesi ve öteki ferdi ve toplumsal faaliyetleri ile günü doldurulan modern toplumun insanı, bütün bu faaliyetler arasında genellikle dine pek

vakit ayıramamaktadır. Sinema, basın, radyo, televizyon gibi daha çok dünyevi maksatlara yönelmiş bulunan bir «kitle» (masse) kültürünün oluşumunda önemli bir rol alan, modern çağın kitle iletişim araçları (mass media), her ne kadar bu amaca doğrudan doğruya yönelmiş olmasalar bile, yine de modern sanayi toplumu insanını dine karşı ilgisiz kılıcı bir fonksiyon görmektedirler. Dinleyicileri ve izleyicilerini sürekli bir biçimde yeni fikirler, imajlar, duygular, arzular ve ihtiyaçlar doğrultusunda adetâ bombardımana tabî tutan sanayileşmiş toplumun ilerlemiş, hızlı ve etkin kitle haberleşme araçları bölge ve ülke sınırı tanımaksızın, modern dönemin insanını, geleneksel kültürü ve değerlerinden kopararak yeni durumlara kanalize etmektedir. Haberleşmede satellitlerden yararlanan modern dönemde iletişim konusu dünya çapında boyutlara ulaşmış ve belki de yakın bir gelecekte gezegenlerarası boyutlara ulaşacaktır. Kısacası, endüstri döneminin iletişim araçları modern, akılcı ve laik bir kitle toplumu oluşturmaktadır ve bu durum geleneksel dindarlıkları büyük bir sarsıntıya uğratmaktadır.

Öte yandan, üretim konusundaki devamlı teknik ilerleme, bir taraftan çalışma saatlerinin azalması sonucunu doğururken, diğer taraftan da çalışanlar için boş zaman bırakmakta; boş zamanları değerlendirmek ve toplumun eğlence hayatını düzenlemek üzere sinema, televizyon, eğlence salonları, turizm, sportif faaliyetler, vs. gibi ekonomi dünyasının önemli bir sektörünü oluşturan ve belki de insanlık tarihi içerisinde hiçbir dönemde rastlanmayan biçim ve ölçüde yeni bir faaliyet alanı ortaya çıkmış bulunmaktadır. O şekilde ki, bu durum modern medeniyetin «eğlence medeniyeti» (civilisation de loisir) şeklinde adlandırılmasına sebebiyet vermiştir. Bütün bunlar ise, modern sanayi toplumundaki geleneksel dindarlıkların çözülmeye uğramasında önemli roller oynamaktadırlar.

e) Sosyo - Politik Faktörler ve Din :

Modern dönemde toplumun uğradığı genel değişmeye paralel olarak dinî alanda ortaya çıkan değişmelerde sosyo - politik faktörlerin önemini de ihmal etmemek gerekir. Zira modern tekniğin yaygınlaşması geleneksel sosyal ve siyasal kadro ve sistemleri yıkararak sosyal adalet, eşitlik, kardeşlik, hukuk ve laiklik ilkelerine dayalı ekonomik, sosyal ve politik demokrasilerin modern sanayi toplumlarında yerleşmesine imkân vermiştir. Genellikle siyasi

otoritelerin seçimle işbaşına gelmesi, sendikalar, sosyal güvenlik, insan şahsiyeti, liyakatı ve haklarına saygı şeklinde belirlenen bir demokratik zihniyet, modern toplumların karakteristik özelliklerindedir. Öte yandan, modern sanayi toplumlarında Devlet, geleneksel toplumdaki teokratik karakterinden sıyrılarak demokratik ve laik bir özelliğe bürünmüştür; toplum hayatında kutsal ve kutsal dışı arasında ortaya çıkan net ayrılış Din ile Devlet işlerinin kesin bir biçimde ayrılması sonucunu ortaya çıkarmıştır. İster kapitalist Batı Avrupa ve Amerika ülkelerinde, isterse sosyalist memleketlerde olsun, laiklik modern sanayi toplumlarının siyasi ve hukuki hayatını karakterize eden önemli ve vazgeçilmez bir ilke haline gelmiştir. Eskinin teokratik sistemi içinde «cujus religio, ejus religio» kaidesine göre genellikle halk din hususunda yöneticilerine tabi olur ve dinin gereklerinin yerine getirilişi Devlet idaresini altında cereyan ederken, modern sanayi toplumlarında kabul edilen laiklik ilkesi ile bu, bir vicdan ve ferdi seçim meselesi haline almıştır.

f) Sanayileşme ve Din :

Dini yaşayışı etkileyen tarihi sebepler arasında, yukarıda sözü edilen siyasi rejim gibi faktörler genel karakterlidirler. Hukuki düzen, sosyal değişimler, felsefi ve teolojik doktrinler de öyledirler. Buna karşılık başka bazı sebepler mahallî bir hüviyete sahiptirler. Meselâ coğrafi durum, dil, mülkiyetin dağılımı, mahallî basının etkisi, bazı nüfuzlu kişiler ve ailelerin tesiri, din görevlilerinin gayretleri ve ihmalleri bu sonuncu türdendirler (25). Burada araştırma kapsamına giren toplumlarda, herbirine mahsus ve dini yaşayışı etkileyen sebeplerin teker teker ele alınması oldukça aydınlatıcı olurdu. Ancak, din konusunun makro düzeyde ele alındığı bu çalışmada, özel mahallî sebeplere yönelmek araştırmamızın sınırları dışına taşmak olacaktır. Bu bakımdan burada sadece genel sebepler üzerinde durulmaktadır. İşte bu şekilde, yalnızca genel sebepler ve saiklerle sınırlanıldığında, madem ki modern sanayi toplumlarında şehirleşme ve buna bağlı olarak meydana gelen sosyal değişimler sanayi devrimini takiben ortaya çıkmışlardır ve bütün bunlara paralel olarak toplumun geleneksel dini yaşayışı büyük değişimlere uğramış, toplumda dine karşı ilgi azalmıştır; o halde bütün bu değişimlerin temelinde sanayileşmeyi görmek gerekecektir.

25. G. Le Bras, a.g.e., C.I, s. 14 - 15.

Gerçi, insanlığın dinî tarihine göz attığımızda, toplumların dine karşı olan ilgilerinin seyyalîyetinin bir çok faktörler tarafından belirlendiği, sanayi devrimi gibi, bir zamanlar ziraî ihtilâlin de göçebe avcılarının dinleri, mitolojileri ve ahlâkî telâkkilerinde büyük değişikliklere sebebiyet verdiği bilinmektedir. Aynı şekilde, paganizm, septisizm ve gevşekliğin insanlar arasında başlangıçtan beri süregelen kesintisiz bir hattı izlediğini tesbit etmek de mümkündür (26). Zira, az sayıda da olsa, yerleşik dine karşı gelişler dinler tarihi boyunca hemen hemen her dinî cemaat içerisinde gözlenen bir durumdur. Özellikle şehirlerde, yerleşik dinî inanca bağlı kalmayarak, dinî cemaatin adetâ marjında yaşayan bir grup hemen her çağda ve her yerde her dinî grup içerisinde var olmuştur. Zaten yeni dinler ve dinî cemaatlar da, yerleşik dine karşı bir protesto ve devrimin sonucunda teessüs etmişlerdir. Öte yandan aslında, modern sanayi toplumlarında gözlenen, geleneksel dine karşı ilgisizlik ve laikliğin ortaya çıkışının başlangıçlarının, özellikle XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında başlayan sanayi devriminden çok daha önceki dönemlere uzandığını tesbit etmek ve bu hususta Orta Çağda Batı'daki Rönesans ve Reform hareketlerine kadar gitmek de mümkündür. Zira, modern zamanların daha başlangıcından itibaren Batı dünyası Hristiyanlığı, Kiliseyi ve hristiyan mirasını reddetme eğilimi göstermiş ve XVII. yüzyılda laikleşme yolunu tutmuştu (27). Hattâ bu konuda daha da gerilere gitmek gerekirse, bilindiği gibi, ilkel toplumlar üzerine yapılan araştırmalar (28), bu toplumların aşağı yukarı bütün sosyal hayatlarının dinî kalıplar içerisinde cereyan ettiğini göstermekte olup, bu birlik ve bütünlük, toplumda sosyal farklılaşmaların —dinî temele dayalı da olsa— ortaya çıkışı ile ilk bölünme alâmetlerini vermiştir. Söz konusu bu farklılaşmalar, bir din adamları sınıfının teşekkülü süreci ve vakiasında olduğu kadar, temelde dinî bir anlam taşıyan cinsiyete, yaşa ve işe bağlı farklılaşmalarda da tezahür etmektedirler. Meslekî, sosyo-ekonomik ve kültürel farklılaşmalar ileri ve karmaşık kültürlerle doğru gidildikçe daha belirgin bir hal almışlardır. J. Herskovist tarafından incelenmiş bulunan Dahomey toplumunda, eski Mısır'da, Roma'da, Orta Çağ Hristiyanlığında, Cermenlerde ve hattâ İslâmîyetteki fütüvvet teşkilatında görüldüğü üzere, bütün bu farklılaş-

26. G. Le Bras, a.g.e., C.I, s. 249.

27. Bk. A. Toynbee, a.g.e., s. 149-210; G. de Lagarde, La Naissance de l'Esprit Laïque au Déclin du Moyen Age, Paris, PUF, 1948.

28. R.H. Lowy, Traité de Sociologie Primitive, Paris, 1935.

malar hep dinî bir temele dayanmışlardır (29). Böylece oluşan geleneksel Orta Çağ toplumlarında her ne kadar din, sosyal hayata kesin bir hakimiyete sahip ve sosyo - kültürel hayatın bütün kesimleri onun doğrudan doğruya etkilerine bağımlı idiye de, toplumda işbölümünün dinî manâdan uzaklaşmamış bir şekilde de olsa giderek artması, toplumun sosyo - kültürel yaşantısı içinde kutsalla kutsal - dışı arasındaki ayrılmaya da imkân hazırlamıştır. Daha önce, sırf dinî amaçlara yönelik derneklerin yanı sıra her şeyden önce dünyevî gayelere müteveccih dernekler ve grupların ortaya çıkışına da imkân vermiş olmak bakımından Hellenistik devir bile, toplumda birbirine sarmaş dolaş bir halde hayatîyet bulan kutsalla kutsal - dışının ayrılışından ibaret olan laikleşme sürecinin gelişmesine bir bakıma hazırlık teşkil etmiştir. Aynı şekilde, Yahudiliğin sosyal faaliyetlerle ilgili normatif özelliğine karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Hristiyanlığın «Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya ve Kayserin hakkını da Kayserine» verme prensibi de toplum hayatında kutsalla kutsal - dışının ayrılışı açısından önemli bir adımı meydana getirmektedir. İslâm dininin ruhbanlığı reddederek toplumda din adamları sınıfına yer vermeyişi ise, toplum hayatının lâikleşmesi süreci içerisinde önemli bir adımı oluşturmuştur. Esasen, ilkel ve çok tanrılı dinlerin kolektif dindarlık anlayışına karşılık, evrensel dinlerin dini ferdileştirerek bir vicdan meselesi haline getirmelerinin, toplum hayatında kutsal ve kutsal - dışı ayrımının ve böylece laikleşmenin yerleşip kökleşmesi için önemli bir zemin oluşturduğu muhakkaktır.

Bununla beraber, Modern Zamanlarla birlikte, insanlığın dinî tarihi içerisinde, hiçbir dönemde rastlanmayan bir tarzda, kutsalla kutsal - dışı arasında kesin bir ayırma gidilmesine, sosyal hayatın laikleşmesine ve nihayet toplumda geleneksel dindarlıkların giderek zayıflaması ve dinden uzaklaşma dediğimiz sürecin ortaya çıkmasına şahit olunmuştur. Bu olay, Batı'da sanayi devriminin meydana gelişi ile aynı zamana rastlamaktadır ve sanayi devrimi hem modern sanayi toplumu dediğimiz toplum tipinin var oluş nedenini ve hem de bu toplumlarda yerleşmiş bulunan geleneksel dindarlıkların sarsıntıya uğraması, dine karşı ilgisizliğin yaygınlaşması ve sekülerizasyon süreçlerinin temel faktörü gibi görünmektedir.

Hakikaten modern teknoloji, ilk sistematik din sosyolojisinin kurucusu Max Weber'in tradisyonalizme karşı olarak gördüğü

akılcı ve laik bir zihniyeti de beraberinde getirmiş olup, bu durum, modern sanayi toplumlarında sürekli olarak makinelerle uğraşan insanlarda geleneksel dindarlığa olan ilginin azalmasının temel sebeplerinden olmaktadır. Maddenin kullanma imkânlarını tanıdıkları ve elde ettikleri andan itibaren insanlar tereddütsüz şekilde tekniği itti haz etmektedirler; çünkü makineler ve teçizat işi kolaylaştırmakta ve üretimi artırmakta, ulaşım teknikleri hızlıca ve rahat bir şekilde yer değiştirmeye, modern haberleşme vasıtaları eskiden uzun zamanda ve büyük zahmetlerle sağlanan haberleşmeyi çok kısa bir sürede gerçekleştirmeye, tıbbî teknikler bir çok hallerde sağlığı iadeye, hastalıklardan korunmaya ve hayatın süresinin uzamasına, ziraî teknikler ürünün artışı ve korunmasına imkân vermektedirler. Ancak, bütün bu tekniklerin kullanılması, eskiden tabii çevre içersinde, hastalık, emniyet, sağlık, bol ürün, vb. hayatî sorunlarının çözümü hususunda kendini Tanrı'nın ve beşerüstü güçlerin lütuf ve inayetine bağımlı hisseden ve dine sarılan insanın bu tür bir bağımlılığının temel sebeplerini ortadan kaldırmaktadır. Böylece, bilim adamının elde ettiği bilgiler ve teknik elemanın tabiat, hayat ve maddenin güçlerine hakim oluşu, toplumda akılcı ve laik bir zihniyeti de beraberinde getirmekte, olaylarla ilgili tabiatüstü âleme atıf suretiyle yapılan dinî, sihrî ve efsanevî bir çok açıklamalar yerini bilim ve tekniğin buluşlarına bırakmakta; din kendi öz kutsal alanına doğru çekilir, içe atılır ve vicdan ve kanaat meselesi haline gelirken, toplumda profan ve maddî hedeflere yöneliş de büyük bir önem kazanmakta ve hattâ temel değerler arasında ilk sırayı almaktadır.

V. SONUÇ :

Sanayi devrimi adı verilen ve özellikle Batı'da Modern Zamanlarda bilimsel ve teknolojik alandaki önemli gelişmelerle başlamış bulunan hareket, etkileri giderek bütün dünyayı saran yeni bir medeniyetin ve modern sanayi toplumu diye adlandırılabilen yeni bir toplum tipinin ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Sanayileşme şehirleşmeyi ve aynı şekilde bir çok toplumsal değişimleri beraberinde getirmiş olup; işte bu çalışmanın konusunu da, bütün bu olaylar ve değişimlerin toplumların geleneksel dinî yaşayışını etkilediği temel varsayımından hareketle, modern sanayi toplumlarında din konusunun makro - sosyolojik açıdan incelenmesi teşkil etmiştir.

Çalışmamız boyunca modern sanayi toplumlarında dinî yaşayış konusunda yaptığımız tesbit ve değerlendirmeler ise, genel-

de varsayımımızın geçerliliğini; ve böylece dinî yaşayışı sırf ilâhiyat, tarih veya psikoloji açısından anlamak ve açıklamaya çalışan görüş ve yöntemlerin yetersizliğini, zira orada toplumsal yapı, olaylar, şartlar ve değişmelerin de önemli bir rolünün bulunduğunu göstermiş bulunmaktadırlar. Hakikaten bütün bulgular ve gözlemler, günümüzün sanayileşmiş toplumlarında dinin geleneksel toplumların hayatlarında sahip olduğundan oldukça farklı bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadırlar. Geleneksel toplumlarda din, sosyal organizasyonun adetâ tepe noktasını işgal ederek, toplumdun bütün sosyo-kültürel faaliyetlerini nüfuzu altında tuttuğu halde, modern toplum kutsalla kutsal-dışı arasında daha net bir ayırımı gerektirdiğinden, ortaya çıkan laikleşme sonucu, bütün bu faaliyetler dinin doğrudan doğruya tesirinden sıyrılmış ve din ferdeleşerek kendi öz alanına çekilmiş, kişilerin özel yaşantılarıyla ilgili bir mesele, bir vicdan ve şahsî seçim meselesi halini almış ve toplum hayatında eskiden sahip olduğu önemi kaybederek hemen hemen «tali» (marjinal) bir olay, sanayi medeniyetinin çeşitli faaliyetlerinden arta kalan «boş zamanları değerlendirmek için yapılan bir faaliyet» (loisir) hüviyetine bürünmüştür. Modern toplumda dinî inançlara ve pratiklere rağbet de eskiye oranla büyük bir düşme kaydetmiştir. Öyle ki, geleneksel toplumda dinî uygulamalara katılmayanlar parmakla gösterilecek kadar az olduğu halde, modern toplumda kişiler dine oldukça az ilgi duymakta ve hattâ bazıları tamamen ilgisiz kalmaktadırlar. Dinî uygulamalara olan rağbetteki bu düşüş, özellikle sanayileşmeden etkilenmiş şehirler ve çevrelerde büyük boyutlara ulaşmıştır. Dinî pratiklere bağlılık açısından köy ve şehir farklılığı oradan kaynaklanmaktadır. Şehirlerdeki çeşitli sosyal tabakalar arasından hususiyle sanayi kesiminde çalışanların arasında dine olan rağbetin gayet düşük olması, kırsal alanda sanayileşme ve şehirleşmenin etkilerine açık olan yörelerde bu nisbetin ötekilere oranla hissedilir düşüklüğü, sanayileşmenin geleneksel dindarlık şekilleri üzerindeki etkilerinin göstergeleri olmaktadır. Aynı şekilde, kırsal alandan kente göç edenler arasında dine olan rağbetin düşüklüğü de bu durumun bir başka belirtisi olmaktadır. Kısacası modern toplum, eskinin geleneksel toplumlarındaki dinî birlik, beraberlik ve bütünlüğün yerine, dine bağlılık ve dinî yaşayış açısından bir plüralizm, gevşeme, ilgisizlik ve dine ve özellikle geleneksel dindarlığa karşı tenkit ve hattâ inançsızlıkla karakterize olmaktadır. Öyle ki, modern sanayi toplumlarına gelinceye kadar insanlar «bir dinden bir başka dine girmek için çıktıkları halde, bu gün kendi

dininden hiçbir dine girmemek üzere çıkmaktadırlar» (30). İşaret edelim ki, geleneksel dinin ve dindarlıkların bu gevşemesine sadece endüstri toplumlarında değil, onlara nisbetle geri kalmış ve kalkınma yolunda olan toplumlarda ve meselâ ülkemizde de rastlanmaktadır (31).

Günümüzün modern sanayi toplumlarında rastlanan ve etkileri giderek bütün dünyayı saran, geleneksel dinlerin ve dindarlıkların bu gevşemesi ve rağbetten düşmesi, büyük din sosyoloğu G. Le Bras'ın gayet veciz ifadesi ile «şeytanla Tanrı arasındaki basit bir çatışma olayının değil fakat yeni bir medeniyetin sonucu» olmaktadır (32). Başka bir deyişle, inançlarımızdaki bu yıkılma eğilimi, her şeyden önce teknik ilerleme ve rasyonel planlama ile alâkalı olarak ortaya çıkan aşırı laikleşmenin bir neticesinden başka bir şey değildir (33). G. Friedman'ın tabiri ile «tabii» bir çevreden «teknik» bir çevreye geçiş, yerleşik dinlerin geleneksel durumlarının mesele konusu edilmesi sonucunu doğurmuş bulunmaktadır (34). Nihayet, Max Weber'in diliyle ifade etmek gerekirse, «teknoloji ve bilimin ilerlemesiyle insan, büyüsel güçlere, ruhlara ve cinlere inanç gibi akidelere bağlılığı bırakmış, peygamberi duygusunu ve özellikle mukaddes inancını yitirmiştir» (35). Zira sa-

30. H. Desroche, «Religion et Développement», Archives de Sociologie des Religions, 1961, No : 12, s. 25.

31. Bu konuda Ülkemizle ilgili olarak tarafımızdan gerçekleştirilmiş bulunan şu çalışmalara bk. : «La Vie Sociale et Religieuse à Küre», Paris, 1974 (Basılmamış doktora tezi) ve «Erzurum Kenti ve Çevre Kölerinde Dini Hayat» 1978 (Basılmamış doçentlik tezi). Aynı şekilde Ülkemizle ilgili olarak meselâ İstanbul Üniversitesi Mediko Sosyal Merkezi adına yapılan bir araştırmadan da toplumumuzda özellikle gençler arasında geleneksel din inançları ve uygulamalara olan riayetin gevşediği anlaşılmaktadır (Bk. : O. Türkođan, «Batı'da Yeni Din' Hareketler» 10.4.1984 tarihli Tercüman Gazetesi). Kalkınmakta olan ülkeler ve özellikle öteki müslüman topluluklar için bk. : Les Grandes Religions Face Au Monde d'Aujourd'hui, Paris, Fayard, 1961; Hans Ursu. Balthazar, Lieu et l'Homme d'Aujourd'hui, Paris, Desclée et Brouwer, 1957; H. Lasoued, le Declin du Sacré dans la Société Tunisienne d'Aujourd'hui, Tunus, Rencontre Islamo - Chrétienne, 1974; J.P. Fauque, Où en est l'Islam Traditionnel en Algérie ?, L'Afrique et l'Asie, No : 3, 1961, s. 17; J. Haddad, Sacré et Vie Quotidienne. Perspectives Sur Une Société Arabo-musulmane, Social Compass, 1982, XXIX/4, s. 311 - 333.

32. G. Le Bras'tan zikredilen H. Desroche, a.g.m., s. 25.

33. D. Bell, «The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion», The British Journal of Sociology, 1977, C. XXVIII/4, s. 421 - 449.

34. H. Desroche, a.g.m., s. 28.

35. J. Freund, Sociologie de Max Weber, Paris, PUF, 1966, s. 21.

nayleşme şehirleşmeyi ve eğitim - öğretim alanlarında büyük ilerlemeleri beraberinde getirmiş; şehirlerden hareketle gayet yeni, temelinde pozitif bilimlere dayalı, teknik ve akılcı bir zihniyet yayılmaya başlamıştır. Özellikle endüstri, fabrikalar ve makinalar bu yeni zihniyetin yayıcıları olmaktadırlar (36). Dünün sınırları belli olan ve orijinal bir hayat tarzına sahip olmayan, tabii çevrenin hakim olduğu şehirlerinin yerini bu gün gayet anonim bir hayat tarzına yer veren büyük kentlerine bırakmış; sanayileşme ve şehirleşme kitleleri birbirine kenetleyen dayanışma şuurunu zayıflatarak, toplumu çevreleyen değer ve zihniyet biçimini yıkmış ve özellikle de genç kuşakları nihilizme sürüklemiştir (37).

Modern sanayi toplumunda geleneksel ve yerleşik din, dindarlık, inanç ve uygulamaların geçirmekte olduğu bu büyük sarsıntı ise bizi, endüstri toplumu tipinin, toplum hayatında dinin sonuna mı işaret etmekte olduğu sorusunu kendi kendimize sormaya götürmektedir. Esasen, Aydınlanma Hareketine mensup düşünürler, XVIII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar, XX. yüzyılda dinin toplum hayatından silinip kaybolacağını ummakta ve bu beklentilerini aklın gücü üzerine temellendirmiş bulunmaktaydılar. Bu anlayış içersinde, hurafeler, fetişizm ve ispatlanamaz inanç ve dogmalarla birleştirilmiş bulunan din, başka korkuları bertaraf etmek için bir çeşit himaye aracı ve hattâ insan neslinin çocukluk çağlarına uzanan bir «kalıntı» ve bir «kültür gecikmesi» şeklinde teâkki edilmekteydi (38). Aynı şekilde, XX. yüzyılın başlarından itibaren Guyau'nun tezinden marksist eğilimli din sosyologlarına kadar birçokları da, özellikle dinin halihazır sarsıntısından hareketle gelecekte toplum hayatından silineceği kehanetinde bulunmaktadırlar. Esasında Tarihi Maddeciliğin geleneksel din ve toplum anlayışının araştırmalara uygulanmasından ibaret olan Marksist nazariyeye göre (39), modern toplumdaki hızlı sekülerizasyon, temelinde toplumsal şuurun tarihi diyalektik tarafından belirlenmiş şeklinden başka bir şey olmayan dinin giderek gerek ferdi ve gerekse toplumsal hayattan tamamen silinip kaybolması ile sonuçlanacaktır. Guyau'nun tezi ise (40), bilim ve

36. F. Boulard, a.g.e., s. 31 - 32.

37. O. Türkođan, a.g.e.

38. D. Bell, a.g.m., s. 420.

39. Bk. A. de Neue, «Sécularisation in Russian Sociology of Religion», Social Compass, 1973, XX/4, s. 593 - 601; O. Madura, Marxist Analysis and Sociology of Religion», Changement Social et Religion, C.I.S.R, 1975, s. 395 - 401.

40. M. Guyau, L'Irreligion de l'Avenir, Paris, Alcan, 1902, s. I - III.

teknolojinin, akılcı bir zihniyetin ve öteki modern gelişmelerin ilerleyişine paralel olarak büyüsel güçlere, tabiatüstü varlıklara ve Tanrıya inanç ve onların lütuf ve inayetlerine olan bağımlılıkların giderek toplumdaki nüfuzlarını kaybettikleri esasına dayanmakta ve bu görüşe göre din çeşitli tasavvurlar toplamından ibaret olan, ancak henüz soyut kavramlara erişmemiş bulunan bir nevi dünya görüşü veya felsefe yada önbilim olmakta; çevrede cereyan eden her şeyin, insan toplumuna benzetme yoluyla, tasavvurî ve sembolik bir şekil altında metafizik bir açıklamasından, yahut daha genel bir tabirle efsanevî bir şekil altında evrensel ve sosyolojik bir izahından başka birşey olmamaktadır.

Bununla birlikte, H. Freyer'in de gayet yerinde bir şekilde belirttiği gibi (41) dinin sadece akıldan hareketle bu şekilde açıklanmaya kalkışılması, bütün dinlerde müşterek olan bir tek noktayı dinde önem arzeden yegâne husus ve böylece dinin esası imiş gibi kabul etme hatasını işlemektedir. Çünkü din, hangi şekil altında olursa olsun, yalnızca bir tasavvurlar ve düşünceler toplamından ibaret olmayıp, aynı zamanda bir tutum, dışa vuran veya deruni bir hal olarak tezahür eden bir tavır olarak da kendini göstermektedir; öte yandan onun kökleri insan varlığının ve ruhunun en derin tabakalarına uzanmaktadır. Aklın mahsulü olan mücerret bir kavram olmayan dinin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Din problemi, fert ve toplum hayatında insanın kendi varlığı hakkında sorduğu soru kadar aslı bir meseledir. Esasen tarih boyunca oldukça değişik şekiller altında tezahür eden din; gayet geniş bir alanı kapsayan çapraşık bir olgudur. Din alanı büyük zıtlıkların çarpıştığı bir sahadır. Bu alanda düalist ve monist görüşler, içkin ve aşkın anlayışlar, panteist, politeist ve monoteist sistemler, dünyaya karşı olumlu, olumsuz ve seçmeli tutumlar, ilkel, mütekâmil, bir kabileye, siteye, ulusa veya tüm insanlığa hitap eden dinler mevcuttur (42). Şu halde, böylesine aslı ve karmaşık bir konunun geleceği hakkında hüküm verebilmek için her şeyden önce dinin mahiyeti ve tabiatı konusunun tam anlamıyla açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Oysa ki, R. Otto'nun «korkutucu ve büyüleyici sır» (mysterium tremendum fasinum) şeklinde tavsir ettiği kutsalın yaşanmasından ibaret bulunan dinî tecrübe, böylesine bir mahiyeti haiz olmak itibarıyla her türlü objektif tahlil ve açık-

41. H. Freyer, *Din Sosyolojisi*, Ankara, 1964, s. 35.

42. K. Birand, «Dinin Mahiyeti Üzerine», *İlahiyat Fak. Derg.* 1957, I-IV, s. 120-134.

lama denemesine meydan okuyor gibi görünmektedir. Zira o, menşinde akıl ve duyuların üstündeki alemle kurulan bir münasebet olmak bakımından tabiatüstü, aşkın ve ilâhi alemle ilgili olmakta, sadece kişisel ve toplumsal alanda tezahür eden yönüyle ampirik tahlile imkân vermektedir.

Böyle olunca, modern sanayi toplumlarında geleneksel dinin ve dindarlık şekillerinin geçirmekte olduğu sarsıntıya bakarak, dinin toplum hayatından silineceği hükmünü çıkarmak oldukça güç görünmektedir. Kaldı ki, düz bir hat üzerinde seyreden bir tarih telâkkisinin, özellikle dinî tarihin dolambaçları ve zikzakları karşısında, din alanına uygulanması pek mümkün görünmemektedir (43). Her ne kadar dinler tarihi içersinde fetişizm, politeizm ve monoteizm veya ilkel din, arkaik din, tarihî din, ilk modern din ve modern din gibi birtakım safhalar ayırdedilmekteyse de, bunların kronolojik bir sırayı izlemedikleri ve meselâ politeizmle monoteizmin bir çok durumlarda yanyana ve hattâ monoteizmden sonra politeizm gelecek şekilde yer aldıkları bilinmektedir. Hele dinî tekâmülün toplumların kültürel gelişme seyrini hiçbir şekilde izlemediği, ilkel kültür seviyesinde monoteizm örneklerine rastlandığı ve buradan hareketle meselâ W. Schimith ve onun Avusturyalı meslektaşlarının dinin menşini monoteizme bağlayan nazariyelerini ortaya attıkları bilinmektedir (44).

Dinî tarihin zikzakları, geriye dönüşleri ve anî sıçrayışları, özellikle devri bir toplumsal değişme anlayışından hareketle ve determinist bir şekilde, modern medeniyetin krizleri ve manevî boşluğuna bakarak, insanlık tarihi için yeni dinî bir safhanın başlamakta olduğunu ve yeniden dine dönüşü haber veren (45) nazariyeleri de ihtiyatla karşılamak gerektiğini bize öğretmektedirler. Gerçi özellikle son on - onbeş yıldan bu yana yeniden dine dönüş konusunda özellikle Batı'daki yazıların büyük bir artışına şahit olunmaktadır (46). Genellikle yeniden dine dönüşü haber ve-

43. Bk. C. Levy - Strauss, *Race et Histoire*, Unesco, Gonthier, 1961.

44. Bk. W. Schimith, *The Origin and Growth of Religion*, 1931.

45. Bk. Meselâ A. Toynbee, a.g.e.

46. Bk. R. Cipriani, «Sécularisation ou Retour du Sacré», *Archives de Sciences Sociales des Religions*; 1981, 52/2, s. 141-150; *Le Retour du Sacré (Table Ronde)*, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1981, C. LXXI, s. 334-337; D. Bell, a.g.m.; A. Boudin, M. Sain Crieq, M. Hushhorn, «The Wood and the Threes. Reflexions on the return of the Sacred through some result of the Survey», *Social Compass*, 1982, XXIX/4, s. 297-310.

ren bu görüşler, çeşitli modern sanayi toplumlarında sayıları giderek artan Scientology, Jesus Movement, Tanrı'nın Çocukları, Hristiyan Dünya Liberal Cephesi, Zen, Yoga, Tantra, Transandantal Meditasyon, Hare Krishna Consciousness Movement, Bhagwan, Cennetin Melekleri, Kampus Haçlıları, Kilise Birliği, Ananda Marg, İlâhî Işık Misyonu... gibi yeni dinî hareketlerin büyük bir yaygınlık kazanması vakiasına dayanmaktadır (47) Spritual Community Guide for North America sadece A.B.D.'de bu çeşit hareketlerin sayılarının bu gün üç bine eriştiğini haber vermektedir. D. Bell ve özellikle P. Berger (48) gibi kimi sosyologlar, bazıları kurtuluş doktrini olan, bir kısmı mistik ve ezoterik eğilimler taşıyan, nihayet bazıları geleneksel dinden kaynaklandığı halde bir kısmı da eksotik menşeli olan bu yeni dinî hareketleri modern sanayi toplumlarında kesinlikle yeniden dine dönüşün belirtileri olarak göstermektedirler. Buna karşılık B. Wilson (49) bu yeni dinî hareketlerin marjinal azınlık hareketleri olduklarını ve modern toplumların sosyal yapısını değiştirecek güçte olmadıklarını ifade etmektedir. Gerçekten de, meselâ F. Almanya'da en iyimser tahminlere göre, 18 - 30 yaşlar arasındaki gençlerin ancak % 0,04 ünün bu tür grupların aktif üyesi oldukları, buna karşılık toplumda büyük çoğunluk nezdinde onlara karşı bir düşmanlık tutumunun var olduğu ve bu bakımdan da bu tür grupların hiçbir şekilde bir kitle hareketi olmadıkları anlaşılmaktadır (50).

47. Bk. S.S. Acquaviva, G. Guizzardi, G. Milanese, «Nouvelles Formes de Religiosité et Développement Socio-économique en Italie», *Changement Social et Religion*, C.I.S.R., 1975, s. 159 - 179; R. Wallis, «A Comparative Analysis of Problems and Process of Change in two Manipulationist Movements: Christian Science and Scientology», *Métamorphose Contemporaine des Phénomènes Religieux*, C.I.S.R., 1973, s. 407 - 422; A.W. Eister, a.g.y., C.I.S.R., 1973, s. 435 - 449; J.Γ Richardson, «Causes and Conséquences of the Jesus Movement in the United States», C.I.S.R., 1973, s. 393 - 406; B. Hardin, *Queques Aspects du Phénomène des Nouveaux Movements Religieux en République Fédérale d'Allemagne*, *Social Compass*, 1983 XXX/1, s. 13-32; E. Barker, «New Religieix Movements in Britain», *Social Compass*, 1983, XXX/1, s. 33 - 48; J.M. van der Lans Fran Derks, «Les Nouvelles Religions aux Pays - Bas», *Social Compass*, 1983, XXX/1, s. 63 - 83; James T. Richardson, «New Religious Movements in the United States», *Social Compass*, 1983 XXX/1, s. 85 - 110. Aynı şekilde bk. *Social Compass*, 1983, XXX/1 s. 111 - 135 deki bibliyografya.
48. P. Berger, *The Heretical Imperative, Contemporary Possibilities of Religious Affiliation*, Garden City (N.Y.), Anchor Press - Doubleday, 1979.
49. B. Wilson, «The New Religions : Some Preliminary Considerations», *Japanese Journal of Religious Studies*, 1979, 1 - 2.
50. B. Hardin, a.g.m., s. 21 - 31.

Yeniden dine dönüşle, dinin «altın çağı» na tekrar dönüleceğini düşünmek ise bir ütopya gibi görünmektedir. Esasen dini tarihin hangi çağının «altın çağ» olduğu hususu da tartışmalıdır ve çeşitli anlayışlara sebebiyet vermektedir. Hume bunun klâsik Yunan dünyası, Gibbon klâsik Roma, Comte ise Orta Çağ Katolikliği dönemi olduğunu öne sürmektedir. Öte yandan dinler toplum hayatının şartlarına göre cemiyette hayatiyet bulduklarına göre, «altın çağ» in toplumsal şartlarının modern dünyada yeniden vücûd bulmalarını beklemek de sosyolojik gerçeklere uygun görünmemektedir.

Esasen, kanaatimizce, modern sanayi toplumlarında dinin geçirmekte olduğu sarsıntı, sanayileşme, kentleşme ve modernleşme öncesi bir toplum, kültür ve uygarlık düzeninde hayatiyet bulmuş olan geleneksel dinlerin ve dindarlık şekillerinin yeni ve modern bir toplum düzenine uyumu probleminden başka bir şey olmasa gerektir. Zira, temelinde dini, modernleşmenin tamamen zıddına bir yaşayış biçimi olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Meselâ, A.B.D.'nin 1856 dan bu yana ileri derecede bir modernleşmeyi gerçekleştirmesine karşılık, bu modernleşmeye paralel olarak orada dinî pratiklere bağlılığın % 16 dan % 61 e yükselmesi veya yine orada 1926 - 1950 arasındaki nüfus artışının % 28,6 olmasına karşılık, aynı dönemde dinî cemaat ve mezheplerin mensuplarının sayısının % 59,8 oranında artması (51), dinin her şekliyle modernleşmenin bir zıddını teşkil etmediğini açıkça göstermektedir. Esasen, dinin sosyal hayattan tamamen silinip kaybolması halinde, onun bıraktığı boşluğu doldurabilecek başka profan mutlak değerlerin varlığına bu güne kadar şahit olunmamıştır. Tarihin her devrinde toplumlar bir dine sahip olmuşlardır. Bu bakımdan H. Bergson, «geçmişte ne ilmi ne san'atı ve nede felsefesi olan insan toplulukları bulunduğu gibi, bu gün de bu tür toplumlara rastlanabilir. Fakat dinsiz toplum asla var olmamıştır» demektedir (52). Buna karşılık insanlık tarihi içersinde her yeni sosyal durum, kültür ve medeniyet şartları, ister klan, kabile, site, millet veya imparatorluk seviyesinde olsun, isterse ilkel, ilerlemiş veya modern medeniyet şartları içersinde olsun, toplumsal tezahürleri itibariyle sosyal birer oğay olan dinleri bu yeni şartlara in-

51. Bk. W. Herberg, Protestans, Catholiques et Israélites. La Religion dans la Société aux Etats - Unis, Paris, Spes, 1960.

52. H. Bergson, Les Deux Sources de la Morale et de la Religions, Paris, PUF, 1967, s. 106.

tibaka zorlamış, üstelik bu oluşum içerisinde din de belli ölçüde bağımsız bir değişken olduğundan, toplumla aralarında daima karşılıklı etkiler söz konusu olmuştur. İşte bu şekildedirki meselâ Warner'e göre, endüstriyel gelişmeye uğrayan İngiliz toplumunda bu gelişmeden en çok etkilenen toplum kesimlerini meydana getiren orta ve alt tabakalarda sınaî gelişmeye uygun bir ahlâka davet eden Metodizm hareketi ortaya çıkmış ve yayılmıştır (53). Şüphesiz bu durum, sosyal ve ekonomik şartlar ve değişmelerin ve nihayet tarihi olayların tek başına dinî olayların anlaşılması ve açıklanmasında yeterli oldukları anlamına da gelmemektedir. Zira, kutsalın tecrübesi olarak tanımlanan din, yukarıda da belirtildiği gibi, toplum hayatında belli bir ölçüde bağımsız bir değişkendir.

Gerçekte, modern dönemde geleneksel dindarlıkların geçirmekte oldukları sarsıntının bir intibak problemi olduğunu, sanayileşme öncesi bir kültür ve medeniyet temelleri üzerine oturmuş geleneksel, taklitçi, şekilçi, korkuya dayalı, konformist ve klerikalist dindarlıkların sanayileşme ile birlikte sarsıntıya uğramasına karşılık, bu günün modern cemiyetlerinde daha şahsî, daha akılcı ve daha içten yaşanan yeni bir dindarlık şeklinin özellikle şehirlerden başlayarak yayılma eğilimi göstermesi vakiasında da görmek mümkündür. Aynı şekilde modern dönemde Batı'da ortaya çıkan ve özellikle II. Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde gelişen yeni dinî veya yarı - dinî gruplarla aynı dönemde Japonya'da gelişen yeni dinî hareketler de modern toplumda dinî intibak probleminin tezahürleri ve yeni dindarlık ve maneviyat arayışlarının örnekleri olmaktadır. Zira sanayileşme ve şehirleşme sosyal hayatta geleneksel dinî hayatın yerine laikleşmeyi de beraberinde getirmekle, aynı zamanda toplumda yalnızlık, güvensizlik... gibi durumları ve duyguları da ortaya çıkarmış olup, bütün bunlar modern toplum içerisinde yeni bir huzur, kurtuluş ve maneviyat arayışlarına olan eğilimi artırmıştır. Nihayet, modern dönemde toplum hayatında ortaya çıkan ileri derecede laikleşme, uzmanlaşma ve ferdiyetçilik sonucu teşkilatlanmış dinin toplumda tamamen marjinal bir hal aldığı durumlarda dahi, şahsiyetlerinin parçalanması tehlikesine karşı kişilerin, toplumsal hayatta ahenkli bir şekilde birleşmelerini sağlamak üzere tamamen yeni, özel, «görülmez bir dinin» (religion invisible) yaratıldığı ve bütünleştirici bir fonksiyon gördüğü de anlaşılmaktadır (54).

53. Bk. W.J. Warner, *The Wesleyan Movement in the Industrial Revolution*, 1930.

54. Bk. Th. Luckmann, *The Invisible Religion*, Londra ve New York, 1967.